

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԶՐԴԱԿԱՆ
ՀԱՐՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՂԵՐՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ
(Առաջին աշխարհամարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսը)

Փոքր ժողովուրդների ազատագրումը ինքնորոշման սկզբունքի իյման վրա այն կարգախոսներից մեկն էր, որի ներքո ընթանում էր առաջին համաշխարհային պատերազմը։ Եռյակ համաձայնության դաշինքի անդամ պետությունների ռազմաքաղաքական ծրագրերի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը հռչակվեց Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը։ Դեռևս պատերազմի հենց սկզբին, 1914թ. հոկտեմբերի 27-ին, անգլիական ակամավոր քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Հենրի Աքսվիթը հայտարարեց. «... Օտտոմանյան կառավարությունը պատյանից հանեց սուրը, և հենց ինքն էլ, համարձակվում են կանխատեսել, կոչնչանա սրով։ Հնչեց Օտտոմանյան կայսրության հուղարկավորության դողանջը ոչ միայն Եվրոպայում, այլև Ասիայում, և ոչ թե մենք, այլ հենց ինքը Օտտոմանյան կառավարությունն է դրանում մեղավոր։ Թուրքական տիրապետության չքացումից հետո, ես հավատում եմ, որ այն խոցը, որը կրծում է երկրագնդի չքնաղ շրջանները, մույնպես կչքանա... թուրքական կայսրությունը ինքնասպանություն գործեց և սեփական ձեռքերով փորեց իր գերեզմանը»¹։ Քիչ ավելի ուշ, իր գոյակցությունը հայտնելով ողջակիզման ենթարկված հայ ժողովրդին, Հ. Աքսվիթը հայտարարեց. «Որոշված է, որ պատերազմից հետո ազատության ու վրդության մի դարաշրջան է բացվելու այդ հինավուրց ժողովրդի համար»²։

1916թ. կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի ստորագրողներից մեկը՝ անգլիացի Սաբկ Սայքսը, Պետրոգրադում բրիտանական դեսպան Ջորջ Բյուկենենին գրած իր 1916թ. մարտի 12-ի թվակիր նամակում հանգամանորեն մեկնաբանում էր հայերին վերաբերող բաժինը։ «Ինձ թվում է, - գրում էր նա, - որ մենք պետք է ընդունենք, որ, հայկական վերջին կոտորածների ծայրահեղ դաժանության և անգթությ-

յան հետևանքով, չի կարելի հանդուրժել բուն Հայաստանը օսմանյան իշխանության տակ թողնելու հնարավորությունը»։³

Իսկ 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին պատերազմի նպատակների մասին իր հայտարարության մեջ Անգլիայի վարչապետ Դեյվիդ Լոյդ Ջորջը Թուրքիայի առնչությամբ նշեց. «Մենք չենք վիճարկում թուրքական կայսրության պահպանումը թուրքերով բնակեցված երկրներում՝ Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով. նեղուցները պետք է չեզոքացվեն ու միջազգայնացվեն, բայց և այնպես մենք գտնում ենք, որ պետք է ճանաչվի Արաբիայի, Հայաստանի և Սիջագետքի ազգային անկախությունը... Հայաստանը այլևս երբեք չի դրվի թուրքերի մոկկալի տիրապետության տակ»։⁴

1917թ. հունվարի 10-ին դաշնակիցները հանդես եկան հավաքական մի հայտարարությամբ, որտեղ պատերազմի նպատակներից մեկն էր հռչակվում «Թուրքերի արյունոտ բռնապետությանը ենթակա ժողովուրդների ազատագրումը»։⁵

Այդ տեսակետը հավասարապես բաժանվում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կողմից, որն ի դեպ, մշակել էր «թուրքական հարցի» լուծման իր սեփական ծրագիրը։ Այդ մասին նախագահի խորհրդական, գնդապետ Հաուզը գրում է. «Պրեզիդենտի կարծիքով Թուրքիան պետք է ջնջվի որպես պետություն և նրա բախտի տնօրինումը պետք է դրվի խաղաղության կոնֆերանսի վրա։ Ես պահանջեցի սահմանել, որ Թուրքիան չպետք է մասնատվի պատերազմի մասնակիցների միջև, այլ նրա տարրեր մասերը պետք է վերածվեն ինքնավարության, համաձայն ռասայական պատկանելության։ Նա դրան համաձայնվեց և իր տեսակետը ձևակերպեց հետևյալ կերպ. «Ժամանակակից Թուրքիայի կայսրության թուրքական մասը պետք է ունենա ապահովված ինքնուրույնության երաշխիք, մյուս ազգերին, որոնք այժմ գտնվում են թուրքական կառավարման ներքո, պետք է ապահովվի լրիվ հնարավորություն բարեբեր զարգացման համար»։⁶

1918թ. հունվարի 8-ին Կոնգրեսում արտասանած «Համընդհանուր հաշտության մասին» ճառում Վուդրո Վիլսոնը հատուկ անդրադարձավ Հայկական հարցին, այն դիտարկելով նոր աշխարհակարգի ստեղծման տեսանկյունից։

Ի դեպ, արևմտահայոց ցեղասպանությունը Անտանտի պետությունների, հատկապես Մեծ Բրիտանիայի համար, մի միջոց էր սեփական երկրների պատերազմական ճիգը խթանելու և իրենց հակառակորդ Գերմանիային ու Թուրքիային վարկաբեկելու համար։ Լոնդոնը, օրինակ, ձգտում էր հանրային կարծիքի վրա ազդել այն ոգով, որ ինքը պատերազմ է մղում արժանավոր դատերի համար, իր թշնամիների անարդարության, անգթության ու վայրագության դեմ։

Էռոյակ համաձայնության անդամ պետությունների ծրագրերում նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրությունը անդամահատել հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ Թուրքական Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Բրդստանի և Արաբիայի: Այսպիսով, եթե Հայկական հարցը 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո դարձել էր միջազգային դիվանագիտության քննարկումների առարկա, ապա քրդերին վերաբերող խնդիրը առաջին անգամ էր արծարծվում տերությունների քաղաքական ծրագրերում, ընդ որում քրդական առանձին պետականություն ստեղծելու, կամ ծայրահեղ դեպքում քրդերի համար ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրելու հնարավորություն ստեղծելու հարցադրումով: Դա անշուշտ վկայում է այն մասին, որ այսպես կոչված «քրդական հարցը» XX դարի սկզբին աստիճանաբար բարձրանում էր քաղաքական իրողությունների մակերես՝ իր վրա հրավիրելով տերությունների ուշադրությունը:

Դադանիք չէ, որ ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը քրդերի մոտ ըստ էության բացակայում էր ազգային զգացումը: Նրանց մոտ տիրապետող ցեղային կազմակերպությունը լուրջ արգելք էր ազգային գաղափարների ծննդի, համաքրդական հայրենասիրության և քրդերի՝ որպես ժողովուրդ ձևավորվելու գործընթացի համար: Հետևաբար քրդերին բնորոշ էր ոռայական, բայց ոչ ազգային զգացումը: Զրդական նացիոնալիզմը, որպես գաղափարական-քաղաքական հոսանք ձևավորվել է հենց XX դարի սկզբին, որպես վերջնական նպատակ առաջ քաշելով «էթնիկական Բրդստանի» տարածքում քրդական ազգային պետության ստեղծման պահանջը: Ինչ՞ էին հասկանում քուրդ ազգայնականները «էթնիկական Բրդստանի» տակ: Հանրահայտ իրողություն է, որ առհասարակ Բրդստան հասկացողությունը գործածվել է ոչ որպես որոշակի քաղաքական սահմաններ ունեցող պետական կազմավորման իմաստով, այլ որպես աշխարհագրական մի տարածք, ուր բնակվել է քրդական էթնոսը: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ իր անցած պատմական զարգացման ընթացքում քուրդ ժողովրդին ոչ մի անգամ չի հաջողվել ստեղծել սեփական պետականություն: Ուստի և Բրդստանի տարածական չափերը տարբեր ժամանակներում նկատի են առնվել տարբեր մոտեցումներով: Օրինակ, XIX դարում, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած հակահայ քաղաքականության շահերով, թուրքական կառավարող շրջանները Արևմտյան Հայաստանը սկսեցին անվանել «Բրդստան»: Առկա Մեղուլ Համիդ Բ-ի անունից պահանջ ուղարկվեց Կ. Պոլսի Ներսես Վարժապետյան պատրիարքին, որ պաշտոնական գրագրության մեջ այլևս չգործածվի Հայաստան բառը, քանի որ «այդպիսի անունով երկիր գոյություն չունի»: «Այն պահից, երբ Հայկական հարցը դրվեց Բ. Դռան առջև իբրև միջազգային պարտավորության ակտ,- գրում է Նիկողայոս Աղանը,- օսմանյան պատասխանողներն ա-

մեն կերպ խուսափում էին «Հայաստան» քառից և, փակելով մտքի աչքերը, հայտարարում էին, որ այդպիսի երկիր չկա. որ այն վաղուց է անհետացել, կլանվելով քրդերի կողմից»:⁸

Անգլիական քաղաքագետները, որոնք մտահոգված էին արևմտահայության ռուսասիրական ձգտումների հարաճուն վերելքից, սիրով ընդօրինակեցին թուրքական դիվանագիտության այդ հնարքը: Բրիտանական դիվանագիտությունը առաջինը հավանության արժանացրեց Հայաստանի՝ թուրքերին հաճելի վերանվանումը և Էրզրումի իր հյուպատոսին այլ կերպ չէր անվանում, եթե ոչ Քրդստանի հյուպատոս:⁹

Այսպիսով թուրքերին հաջողվեց Հայաստան բառը համել միջազգային շրջանառությունից: Հայտնվեցին թուրքական, անգլիական և ռուսական քարտեզներ, որոնցում Արևմտյան Հայաստանը նշված էր որպես «Քրդստան»: Ընդ որում թուրքական կառավարող շրջանները տանում էին եռանդուն ու ծրագրավորված աշխատանք, որպեսզի Հայաստանի նոր անվանման տակ դրվի համապատասխան էթնիկական շերտ, կամ ուժեղացվի առկա օտար տարրը: «Դրան նշանք հասնում էին փորձված միջոցառումներով՝ բնիկ հայ ազգաբնայության կոտորածով, նրա արտաքսմամբ, հողերի բռնի զավթումով և նրանց հայրենի օջախներում օրդերի և ուրիշ ցեղերի բնակեցմամբ, որոնք հաճախ բերվում էին հեռավոր վայրերից: Իշխանությունները զաղթականներին այն միտքն էին ներշնչում, որ նրանք պետք է իրենց համար ապրուստի միջոցներ հայթայթեն սրով: Ուստի նրանց զինում էին մինչև ատամները և նետում անգն հայ ազգաբնակչության վրա, որպեսզի վերջնականապես քայքայեն ու կործանեն նրան»¹⁰, - գրում է Ն. Ադոնցը:

Առաջնորդվելով պատմական, էթնիկական, տնտեսական, մշակութային և այլ գործոններով, քուրդ ժողովրդի բնօրրան պետք է համարել այն տարածքը, որը ներկայումս ընդունված է անվանել Իրանական և Իրաքյան Քրդստան: Հենց այդ շրջաններից է, որ XVI դարից սկսած տեղի է ունեցել քրդական ցեղերի ներհոսքը կամ «էթնիկական ներխուժումը» դեպի Արևմտյան Հայաստան, որտեղ մինչ այդ քրդական տարր գոյություն չի ունեցել: Նշված տարածքում քրդերի առկայության մասին տեղեկություններ չկան ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում:¹¹

Առաջին համաշխարհային պատերազմը Մերձավոր Արևելքի երկրների համար քաղաքական շրջանառության մեջ դրեց մի շարք նոր իրողություններ, որոնք իրենց մարմնավորումը ստացան 1916թ. Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրում: Օսմանյան կայսրության տիրույթները կանխավ բաժանվեցին Եռյակ համաձայնագրի անդամ պետությունների միջև: Այդ կապակցությամբ անգլիացիներին «հաճելի էր վտխաղբել քրդական հարցը հայկական սարահարթ և այստեղ փնտրել նրա լուծումը»:¹² Այդպիսի մի առաջարկով, օրինակ, 1917թ. դեկտեմբերի

18-ին հանդես եկավ անգլիացի դիվանագետ Ֆ. Քերրը (հետագայում լորդ Լոտիան): Իրավացիորեն նշելով, որ թուրքական կառավարումը Հայաստանում «վերին աստիճանի անհաջող է», որ «թուրքերի կատարած սպանություններն ու դաժանությունները առաջ են բերում ամոթի խորր զգացում», որ «Հայաստանի ճակատագրի լուծումը ամբողջապես պետք է հանձնել եվրոպական պետություններին» և այլն, բրիտանացի դիվանագետը համգում էր արտառոց եզրահանգման, առաջարկելով քրդերին առանձնացնել հայկական վիլայեթներից մի առանձին վիլայեթի մեջ:¹³ Այլ կերպ ասած, անգլիացի դիվանագետը առաջ էր քաշում բուն Հայաստանի տարածքում քրդական պետություն ստեղծելու մի ծրագիր: Որքան էլ որ անհավատալի ու հակաբնական էր այդ առաջարկությունը, հետագայում այն աստիճանաբար մտցվեց շրջանառության մեջ և ինչպես կոեսնենք, նույնիսկ ընկավ Սկրի դաշնագրի հիմքում:

Ի՞նչն էր դրոյում Ֆորին Օֆիսին Քրդստան ստեղծել Հայաստանի տարածքում: Նախ, Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Սիջազետքին (այդ թվում նաև նրա հյուսիսային մասը կազմող այսպես կոչված Իրաքյան Բրդստանը) անցնում էր Անգլիային, հետևաբար Լոնդոնը երբեք չէր համաձայնվի, որ ենթադրյալ Քրդստանը կյանքի կոչվի այդ տարածքում: Այդ առթիվ Լոյդ Ջորջը նշում է, որ թուրքերը ավելի հետամուտ էին ծեռք գցելու Արևելյան Անատոլիան, քան վերատիրաճալու Սիջազետքին կամ Պաղեստինին: Այս վերջին երկրամասերից թուրքերին հեռացնելու համար Սեծ Բրիտանիայի վարչապետը պատրաստ էր շատ հեշտությամբ լքելու Հայաստանը, որն ինքը հրապարակավ անվանել էր «ամենեղների արյունով թրջված երկիր»:¹⁴

Իսկ ամենակարևորը թերևս այն էր, որ հայկական նահանգները կամ Արևմտյան Հայաստանը երբեք չէին մտնում բրիտանական հողային շահագրգռության շրջանակների մեջ: Անգլիայի հողային բաղժանքները գտնվում էին Անատոլիայից հարավ, Սիջազետքում, Պարսից ծոցի ավազանում և այլն: «Բրիտանիան,- գրում է սփյուռքահայ հետազոտող Ազապի Նասիբյանը,-տրամադիր չեղավ դրամ վատնելու կամ մարդ զոհելու՝ հեռավոր և անմատչելի երկրի մը վրա, որ զինք ոչ ռազմական և ոչ ալ տնտեսական տեսակետով կը շահագրգռեր: Ամայացած երկիր մըն էր ան, որ միայն թշվառությամբ էր հարուստ: Ուրեմն պատերազմի վերջավորության Հայկական հարցը թվեցավ ըլլալ ավելորդ պարտավորություն մը Բրիտանիո պետական մարդոց համար»:¹⁵

Սա անշուշտ չէր նշանակում, որ բրիտանական դիվանագիտությունը անտեսում կամ հրաժարվում էր «հայկական խաղաքարտը» օգտագործելու հնարավորությունից: Լոյդ Ջորջը, արտաքին գործերի նախարար Բալֆուրը, նրա տեղակալ Ռոբերտ Սեսիլը և ուրիշներ հավաստիացնում էին հայերին, որ «Հայաստանի ազատագրումը դաշնակիցների պատերազմական նպատակներից մեկն է»: Լոյդ Ջորջը նույնիսկ

խնդրում էր Մանչեստրի հայերին հավատալ, որ «նրանք, ովքեր պատասխանատու են այս երկրի կառավարման գործին՝ անտարբեր չեն ձեր մարտիրոսացած ժողովրդի նկատմամբ և այդ առնչությամբ կատարելապես զիտակցում են իրենց պատասխանատվությունը»:¹⁶

Սակայն նույն Լյոյդ Ջորջը խոստովանել է, որ թշնամական պետությունների մեջ բնակվող ժողովուրդներին ազատագրելու մասին հայտարարությունները նպատակ ունեին քարոզչական ազդեցություն ունենալ: Նրանք կոչված էին նաև խարխլել ու քանդել թշնամի երկրների համերաշխությունը և նրանց մեջ առաջ բերել պատակտում: Ավելին, Լյոյդ Ջորջը ռազմական հարցերով Գերագույն խորհրդի նիստերից մեկի ժամանակ հայտարարել էր, որ «ոչ ոք իր ասած խոսքերի համար որևէ պատասխանատվություն չի կարող կրել»:¹⁷

Այսպիսով, իրենց թշնամիներին հաղթելու համար անգլիացիները միջոցների մեջ ոչ մի խտրություն չէին դնում: Դրա մեջ անշուշտ ոչ մի հակաբնական բան չկար: Հակաբնականը այն էր, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը տնօրինող գործիչները չեն զիտակցել դա, կամ պատշաճ կերպով հաշվի չեն նստել այդ իրողության հետ:

Պատերազմի ողջ տևողության ընթացքում բրիտանական դիվանագիտությունը խոստովներով օրորում էր նաև քուրդ ազգայնականներին և քրդական քիչ թե շատ աչքի ընկնող առաջնորդներին, որ աշխարհամարտի ավարտից հետո իրենց ժողովուրդը ոչ միայն կազատագրվի թուրքական լծից, այլև կատարյալ գոհացում կտրվի նրա քաղաքական իղձերին, այսինքն կստեղծվի անկախ կամ ինքնավար Քրդստան: Միաժամանակ անգլիացիները հուշում էին քրդերին նախաձեռնություն հանդես բերել քուրդ-հայկական լարված հարաբերությունները մեղմելու՝ համար, քանի որ նրանց կարծիքով հայկական և քրդական հարցերը փոխկապակցված են: «Հայկական հարցը դա նաև քրդական հարց է», այսպիսին էր բրիտանական տեսակետը:

Քրդական կողմից առաջինը այդ հարցադրմանը արձագանքեց Շերիֆ-փաշան, որն առաջարկեց Լոնդոնում ստեղծել մի կոմիտե, որի առաքելությունն էր լինելու հայ-քրդակյան «հաշտեցման» գործը: Այդ առթիվ բրիտանական պատկան իշխանություններին նրա ներկայացրած հուշագրում զետեղված էր նաև հետպատերազմյան Քրդստանի կարգավիճակի վերաբերյալ մի նախագիծ: Նրանում մասնավորապես առաջարկվում էր ստեղծել անգլո-քրդական մի հանձնաժողով Քրդստանի տարածքը որոշելու համար:

Սակայն Լոնդոնը չարձագանքեց Շերիֆ-փաշայի առաջարկներին: Հարցը միայն այն չէր, որ քրդական առաջնորդը Լոնդոնում համարում չուներ, քանի որ բրիտանական գաղտնի ծառայությունների կողմից բնութագրվում էր որպես տեղական քրդական արմատներից կտրված և ցեղային վերնախավի շրջանում հեղինակություն չվայելող մեկը:¹⁸ Մեր-

ծավոր Արևելքի հիանալի գիտակ, ընդունակ ու շրջահայաց Գերտրուդա Բելլը, օրինակ, տեղեկացրել էր Լոնդոնին, որ «Շերիֆ-փաշայի հայացքները կրում են չափից ավելի ակադեմիական բնույթ»:¹⁹ Անգլիացիները մահ լուրջ կասկածներ ունեին, որ Շերիֆ-փաշան խաղում է երկակի խաղ և սերտորեն կապված է թուրքերի հետ:

Փաստերը վկայում են, առհասարակ անգլիացիները թերահավատ էին, որ քուրդ ազգայնականների ձեռքում առկա են իրական լծակներ Արևելյան Ամատոլիայի քրդաբնակ շրջանների իրավիճակի վրա ազդելու համար: Ջզույշ, կասկածամիտ ու հաշվենկատ բրիտանացի դիվանագետները իրենց կառավարությանը խորհուրդ չէին տալիս հույսեր կապել այդ մարդկանց հետ, որոնց քաղաքական վարքագիծը անկանխատեսելի էր, իսկ իրենք անկառավարելի: Նրանց կարծիքով մման մայրկանց հետ չափից ավելի սերտ քաղաքական կապերը կարող էին ունենալ անցանկալի հետևանքներ Մերձավոր Արևելքի առանց այն էլ ամենաանհանգիստ ու պայթյունավտանգ շրջաններից մեկում:

Սակայն այդ բոլորը, ի վերջո, ածանցյալ նշանակություն ունեցող խնդիրներ էին: Կարևորն այն էր, որ բրիտանական դիվանագիտության թղթածրարում չէր նախատեսված քրդական անկախ կամ ինքնավար պետության ստեղծման կոնկրետ ծրագիր: Բրիտանական պաշտոնական տեսակետը «քրդական պրոբլեմի» վերաբերյալ, որը ժամանակ առ ժամանակ սպրտում էր մահ մամուլի էջերը, հանգում էր նրան, որ քրդական հայրցր անլուծելի մի պրոբլեմ է, քանի որ քրդերի մոտ տիրապետում է ցեղային համակարգը, ցեղերը կատարելապես տարաբաժանված են, ունեն ներհակ շահեր, նրանց մոտ բացակայում է ազգային զգացումը և միասնական հայրենիքի գաղափարը, որ առհասարակ նրանց չի համախմբում ու միավորում քաղաքական մի ընդհանուր գաղափար կամ ծրագիր, ցեղերի միջև առկա են ամուր հակասություններ, իսկ հաճախ մահ խորը ատելություն ու թշնամանք և այլն:²⁰ Այդ բոլորից եզրակացվում էր, որ քրդերի քաղաքական համախմբման ու պետականություն կերտելու հարցը իրական հիմքեր չունի: Ուստի անգլիացի դիվանագետները, որպես կանոն, քրդերի քաղաքական ապագան զմահատում էին որպես խիստ անորոշ և մշուշապատ: Բայց դրանով հանդերձ նրանք Ֆորին Օֆիսի կողմից հանձնարարություն ունեին հանուն բրիտանական կենսական շահերի «խաղացնել» քրդերին և նրանց կեբակրել հույսերով:

Քրդական հարցի վերաբերյալ մմանատիպ տեսակետներ ունեին մահ Անգլիայի դաշնակից ֆրանսիացիները, թեև նրանց «խաղացնելու» վարպետությունը ակնառու կերպով զիջում էր իրենց բրիտանացի գործընկերների վարպետությանը: Պատերազմի հենց սկզբից Մարսելում Շերիֆ-փաշան բանակցություններ էր վարում ֆրանսիացիների հետ: Թեման մույնն էր՝ քրդական պետություն ստեղծելու հարցը: Ֆրանսիա-

ցիները ոչ միայն խուսափում էին տալ որևէ կոնկրետ պատասխան. իսկ լուրջ շնորհունեցին քաղաքական համագործակցության վերաբերյալ քրդական առաջնորդի հարցադրումներն ու առաջարկները:²¹ Միանգամայն ակնհերս էր, որ Ֆրանսիան ևս չուներ քրդական պետություն ստեղծելու մտադրություններ: Այդ թեմայով Շերիֆ-փաշայի հետ բանակցությունները պարզապես կրում էին նախնական զոնդաժի բնույթ, այսինքն Փարիզը ցանկանում էր տեղեկանալ քրդերի կողմից փայփայվող քաղաքական ծրագրերին:

1918թ. աշնանը թուրքական ռազմաշունչ միլիտարիզմը արդեն գտնվում էր հոգևորքի մեջ: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուդրոսի զինադադարը: Թուրքիան ընդունում էր իր պարտությունը: Երիտթուրքական վարչակարգը տապալվեց: Ջինադադարը, սակայն, շրջանցում ու լուծքյան էր մատնում Հայկական հարցը և ընդհանրապես չէր անդրադառնում հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի խնդիրներին: Ուրիշ ճակատներում ջախջախված ու պարտված Թուրքիան մնում էր հայկական վեց վիլայեթների փաստական տերը: Տեղի չունեցավ այնքան բաղձալի հայկական հողերի ազատագրում: Ջինադադարը չհանգեցրեց Արևմտյան Հայաստանում թուրքական զորքերի իրական զինաթափմանը: Թուրքերը հնարավորություն ստացան վերագինվելու և ի վերջո հենց հայկական նահանգներում սկսեց զարգանալ թուրքական միլի-ազգայնական կամ քեմալական շարժումը:

Մուդրոսի զինադադարը հայ ժողովրդի համար աղետալի էր նաև այն պատճառով, որ պատասխան չունեի այն օրախնդիր ու կարևոր հարցին, թե ո՞վ պետք է հանձն առնի հայերի պաշտպանությունը, եթե առաջիկայում գումարվելիք խաղաղության վեհաժողովի օրակարգում դրվել Արևմտյան Հայաստանի անջատման հարցը:

Մարկ Աայքսը լորդ Ռոբերտ Աեսիլին ուղղված հեռագրում աղրադառնալով այդ խնդիրներին գրում էր, որ զինադադարի պայմանները հայկական տեսանկյունից դավաճանության հավասարագոր մի բան էր:

Հայ հետազոտողներից շատերը այդ բոլորը բացատրում են միայն պատերազմում հաղթանակ տաքած պետությունների անտարբերությամբ Հայ Դատի նկատմամբ: Սակայն դա միակողմանի մոտեցում է: Չի կարելի չընդունել, որ զինադադարի մեջ Հայաստանի կացության արդյունավետ ապահովումը որոշակի դժվարությունների էր հանդիպում աշխարհագրական ու ռազմական առումով: Եթե Պաղեստինում և Միջագետքում անգլիացիները վճռական պարտության էին մատնել թուրքերին, ապա իրավիճակը բոլորովին այլ էր հայկական նահանգներում, ուր դաշնակիցների զորքերը ըստ էության ոտք չէին դրել, իսկ ռուսական զորքերի զանգվածային դասալքությունը և ճակատի մերկացումը թուրքերին տվել էր իրենց առիթը:

Սուղորոսի զինադադարը կնքելու պահին Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգային փոքրամասնություններից միայն հայերն էին հանդիսանում միջազգային իրավունքի սուբյեկտ։ Դա թուրքերի հետ հավասարապես նյարդայնացնում էր նաև քրդերին, որովհետև նրանք ենթադրում էին, որ հայկական հարցի լուծումը օրերի խնդիր է, իսկ քրդերի ազգային յղձերը արհամարհվում և անտեսվում են։ Իրենց քաղաքական շահերի համար քրդերի այդ անցանկալի տրամադրությունները փարատելու համար, անգլիացիները նոր ձևավորված Դամադ Ֆեդիդ փաշայի կառավարության բերանով շտապեցին քրդերին հանգստացնել, նրանց խոստանալով ինքնավարություն՝ թուրքական ինքիշխանության ներքո։²² Սակայն դա անմիջապես առաջ բերեց թուրքական հասարակության քաղաքական այն շրջանակների բուռն դժգոհությունն ու հակազդեցությունը, որոնց ոգեշնչում էր անսանձ կայսերապաշտությունը և հին թուրքական շովինիզմը։ Դրանք մեծ մասամբ պանթուրքիստ-իթթիհադականներն էին, որոնց ազդեցությունը դեռևս չափազանց մեծ էր ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ արևելյան մահանգներում։ Նրանք կտրականապես մերժում էին քրդերի ազգային պահանջները և լի էին վճռականությամբ թույլ չտալու, որ հայերից դատարկված մահանգներում կազմվի քրդական մեծամասնություն, որը կարող էր լուրջ կոպան հանդիսանալ նրանց անկախության կամ ինքնավարության պահանջների համար։ Թուրքական այդ շրջանակները, լինելով քուրդ ժողովրդի ինքնուրուշման ռիսերիմ բշնամիներ, միաժամանակ էին խորշում նրանց յղձերը և մանավանդ կրոնական զգացումները դարձնել իրենց քաղաքական խաղերի առարկա։ Նրանք ահաբեկում էին քրդերին, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Անտանտի տերությունները ծրագրել են ստեղծել «մի ծավալուն Հայաստան», որի իրականացումից հետո քրդերին ոչինչ չի մնա, եթե ոչ վերցնել գաղթականի ցուպը կամ դառնալ հայերի ստրուկ-ռայան ու նրանց վրիժառության գոհր։

Այդ սադրանքը անվրեպ ազդեցություն էր գործում քրդական առաջնորդների և քուրդ զանգվածի վրա, որոնք բնական մղումով դարձյալ շրջվում էին իրենց դավանակից թուրքերի կողմը, նրանցից սպասելով իրենց ազգային յղձերի իրականացում, մանավանդ որ թուրքերի հակահայկական քարոզչությունը ամբողջապես ներծծված էր իսլամական համերաշխության ու պանիսլամիզմի գաղափարներով։ Այդ ներշնչումների ներքո բնականաբար քրդերի մոտ գնալով ուժգնանում էին հակահայկական տրամադրությունները։²³ Դրանք հախտում մղում էին ստանում նաև Եվրոպայից եկող լուրերով, որ Հայկական հարցը, որը դարձել էր միջազգային քննարկումների հրատապ խնդիր, շուտով ստանալու է իր լուծումը։

Եթնիկական նախապաշարմունքներով ու մահմեդական շովինիզմով համակված քրդական ցեղային ու հոգևոր վերնախավին, որի ձեռքե-

յում էր գտնվում քրդերի ազգային շարժումը ղեկավարելու գործը. ծանր մտորումների մեջ էր գցում նաև այն իրողությունը, որ հայոց ցեղասպանության ժամանակ քրդերը գործիք էին դարձնել թուրք շարդարարների ձեռքին: Նրանք ենթադրում էին, որ ոչ միայն հայերը, այլևն առհասարակ «քրիստոնյա պետությունները» վաղ թե ուշ այդ ալյումնոտ արարքների համար հաշիվ են պահանջելու ոչ միայն թուրքերից, այլև քրդերից: Այստեղից ենթադրվում էր, որ հայերի և քրդերի միջև այլևս բոլոր կամուրջները այրվել են և փոխադարձ հասկացողության գալու բոլոր հնարավորությունները սպառվել:

Քուրդ ազգայնականները ի սկզբանե (ընդհուպ մինչև մեր օրերը), փայփայել են «Միացյալ անկախ Քրդստանի» գաղափարը.²⁴ որը ենթադրում էր Իրանական, Իրաքյան և այսպես կոչված «Թուրքական Քրդստանի» միավորում մեկ քրդական պետական կազմավորման մեջ: Սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունը և Անտանտի կողմից նրա մասնատման ծրագրերը քուրդ ազգայնականներին բերել էին այն համոզման, որ «Միացյալ Քրդստանի» գաղափարի իրագործումը տվյալ պահին անհնարին է, քանի որ ուղղակի բախվում է Մերձավոր ու Միջին Արևելքում Եռյակ համաձայնության պետությունների աշխարհաքաղաքական կենսական շահերի հետ: Քուրդ ազգայնականներին թվում էր, թե «թույլ օղակը», որից կարելի էր կտաչել, դա Արևելյան Անատոլիայում քրդական պետության ստեղծման հնարավորությունն էր, քանի որ այդ տարածքը, նրանց համոզմամբ, չէր մտնում բրիտանական շահերի գոտու մեջ: Դու էական խնդիր էր այն առումով, որ քուրդ ազգայնական գործիչները «Անկախ Քրդստանի» գաղափարի իրագործումը կապում էին Անգլիայի հետ:

Այս բոլորի հետևանքով, քրդական գործիչների քաղաքական երազանքների օբյեկտ էր դառնում Արևմտյան Հայաստանը, որը հայերի ցեղասպանության հետևանքով դարձել էր մարդաթափ ու ամայի դարձած մի երկիր, մինչդեռ թուրքական հոծ բնակչություն ունեցող բուն Անատոլիայում, նրանց մտայնության համաձայն, անհնարին էր կերտել քրդական պետություն: Քուրդ ազգայնականների կողմից Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ մտասևեռումը հիմնավորվում էր մեկ նրանով, որ իբր Թուրքիայում բնակվող քրդերի քաղաքական հասունացման մակարդակը ավելի բարձր էր, քան Իրանական կամ Իրաքյան Քրդստանում, հետևաբար պետականություն ստեղծելու օբյեկտիվ նախապայմանները ևս առկա են հենց այդ տարածքում:

Թերևս այդ բոլորը նկատի ունենալով, Փարիզի վեհաժողովի նախօրյակին, Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն դրսևորող ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, հանգել էր այն տեսակետին, որ Արևմտյան Հայաստանում ցեղասպանություն ապրած ժողովրդի վրա

ղեռես կախված է վերջնական ոչնչացման սպառնալիքը: Ուստի մա գտնում էր. որ եթե դաշնակցային զորամասեր չուղարկվեն Հայաստան, ապա «հայերը կթողնվեն քրդերի ողորմածությանը»:²⁵ Այդ պատճառով, երբ Վուդրո Վիլսոնը 1918թ. դեկտեմբերի 13-ին ժամանեց Փարիզ, խաղաղության վեհաժողովին մասնակցելու համար, Լորդ Ջորջը և Ա. Բալ-խորթը նրան հարցրին. «ո՞վ է իր վրա վերցնելու այն բեռը, որ մի զույգ դի-վիզիա կամ այլ անհրաժեշտ զորքեր ուղարկվեն հայերին կոտորածնե-րից պաշտպանելու համար»: Վիլսոնը պատասխանեց, որ անհրաժեշտ է սպասել մինչև Ազգերի լիգայի ստեղծումը: «Այն ժամանակ,- ասաց նա,- Միացյալ Նահանգները, հավանաբար, կդրսևորեն մեծ պատրաստակա-մություն մանդատի հիմքի վրա այդ երկրի գործերին միջամտելու հա-մար»:²⁶

1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը սկսեց իր աշխատանքը: Ինչպես հայտնի է, հայերը Փարիզ էին ուղար-կել երկու պատվիրակություն: Ավետիս Ահարոնյանը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ Պողոս Նուբար փաշան («Ազգա-յին պատվիրակություն») արևմտահայությանը: Թեև Հայաստանը վե-հաժողովում չդիտվեց որպես համապատերազմիկ (belligerent) կողմ և չընդունվեց իբրև խաղաղության վեհաժողովի մասնակից, սակայն Հայ-կական հարցը դարձավ ակտիվ քննարկումների առարկա, հանդիսանա-լով վեհաժողովի օրակարգային հարցերից մեկը:

Քրդական հարցի մասին վեհաժողովում առաջին անգամ խո-սակցություն գնաց 1919թ. հունվարի վերջին: Նշված ամսի 29-ին վեհա-ժողովի այսպես կոչված «տասի խորհրդին» ներկայացվեց բրիտանա-կան պատվիրակության անդամ, հարավաֆրիկյան ականավոր ռազմա-կան ու քաղաքական գործիչ, գեներալ Յան Խ. Սմեթսի կողմից մշակ-ված բանաձևը, որտեղ ասվում էր, որ իրենց ողջ պատմության ընթաց-քում թուրքերը չափազանց վատ են կառավարել իրենց իշխանության ներքո գտնվող ժողովուրդներին: Իսկ ոչ վաղուցվա անցյալում նրանք ա-հավոր կոտորածների են ենթարկել հայերին: Ուստի «դաշնակից ու չմիացված տերությունները համաձայնվեցին, որ Հայաստանը, Սիրիան, Սիջագետքը և Քրդստանը, Պաղեստինը և Արաբիան պետք է կատարե-լապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից»:²⁷ Ընդ որում Պաղես-տինը և Հայաստանը Սմեթսը առանձնացնում էր որպես յուրահատուկ տեսակի տարածքներ, «քանի որ նրանց բնակչությունը խիստ տարասեռ ու բազմազան է և ընդունակ չէ համագործակցության: Ուստի,- նշում էր բանաձևի հեղինակը,- տվյալ դեպքում նրանց ինքնավար կառավարումը բառի ամբողջական իմաստով բացառվում է և այն կարող է իրականաց-վել միայն որևէ արտաքին իշխանության կողմից»:²⁸

1919թ. փետրվարի 8-ին բանաձևը դրվեց քննարկման: Այդ նիս-տում ներկա գտնված Դ. Միլլերը նշում է, որ քննարկման մասնակիցնե-

ըը, մասնավորապես Իտալիայի վարչապետ Վ. Օտլանդոն, հայտնել են այն կարծիքը, որ Հայաստանի և Զրդստանի մասին հիշատակումը կարող է տեղիք տալ մեծ դժվարությունների:»²⁹ Ուշագրավ է նշել, որ մախնական մախագծում «Զրդստան» բառը չի եղել: Լյուդ Ջորջը այն հետո է մտցրել մախագծի մեջ, ցավ հայտնելով, որ ինքը բաց է թալել Թուրքիայի մեջ մտնող մի երկիր: Միաժամանակ մա նշել է Զրդստանի գտնվելու վայրը, այն է «Միջագետքի և Հայաստանի միջև»: Այդ բոլորից հետո քրիտանական վարչապետը առաջարկել է, որ եթե առարկություններ չկան, մախագծի մեջ կմտցվի մաև Զրդստանը:³⁰ Այդ ոգով 1919թ. հունվարի 30-ին Վիլսոնի առաջարկով ընդունվեց որոշում: «Այսպիսով, գրում է ամերիկյան պատմաբան Հ. Հովարդը, - 1919թ. հունվարի 30-ին եվրոպական պետությունների կողմից հայտարարվեց թուրքական կայսրության վերջը»:³¹

Փարիզի վեհաժողովի «տասի խորհրդի» 1919թ. փետրվարի 26-ի նիստում լավեց Ավետիս Ահարոնյանի ելույթը: Նրա բերանով Հայաստանը Թուրքիային ներկայացնում էր իր տարածքային պահանջները: Ուշագրավ է, որ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչը ներկայացրեց մաև այն տարածքները (Հաքյարիի քրդական շրջանները, Դիարբեքիի վիլայեթի հարավային մասը և այլն), որոնց վրա Հայաստանը դեմ չէր, որ ստեղծվի Զրդստան:³²

Վեհաժողովում քրդական տեսակետը ներկայացրեց Շերիֆ-փաշան իր 1919թ. մարտի 22-ի հուշագրով: Այն պահանջում էր անկախ քրդական պետության ստեղծում Վուդրո Վիլսոնի հռչակած «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան: Հուշագրում առաջարկվում էր Զրդստանի սահմանները գծել «ազգության» սկզբունքով՝ ներառելով մրա մեջ բոլոր այն տարածքները, որտեղ քրդերը կազմում էին մեծամասնություն: Միանգամայն ակներև է, որ շահարկվում էր այն հանգամանքը, որ 1915թ. ցեղասպանությունից հետո հայկական վեց վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր և այդ տարածքներում քրդերը արդեն կազմում էին մեծամասնություն:³³

Ըստ տեղյակ Շերիֆ-փաշայի հուշագիրը դա «Մեծ Զրդստանի» մի մախագիծ էր: Այն աչքի էր ընկնում բացահայտ հակահայկական ուղղվածությամբ:³⁴ Այդ հուշագիրը, սակայն, ոչ միայն չդրվեց քննարկման, այլև առհասարակ լուրջ չընդունվեց վեհաժողովի մասնակիցների կողմից:

Փարիզում Շերիֆ-փաշան անսքող կերպով ցուցադրում էր քրդերի համակրանքը Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ, շեշտելով, որ քրդերը իրենց անկախության հույսերը կապում են այդ պետության հետ: 1919թ. հունվարին մա ուղղակի դիմեց Անգլիային, խնդրելով ստեղծել քրդական պետություն՝ քրիտանական հովանու ներքո:³⁵ Անշուշտ դա մրա անձնական դիրքորոշումը չէր: Առհասարակ քուրդ ազգայնականները ծրագր-

վող Քրդստանը տեսնում էին որպես բրիտանական պրոտեկտորատ։ Նորանց կարծիքով միայն Անգլիան, որին քուրդ ազգայնականները համարում էին հայկական հարցի նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը, ի վիճակի էր ձախողել այդ նույն հարցի լուծումը։

Կասկածից վեր է, որ Փարիզում Շերիֆ-փաշան հանդգնելու էր, քե ուրքան թույլ են քրդերի քաղաքական դիրքերը վեհաժողովում։ Կամա քե ակամա, նրա մոտ հասունանալու էր այն զադափարը, որ անհրաժեշտ է շփումների մեջ մտնել հայերի հետ, փորձելով ընդհանուր ճակատ հարդարելու միջոցով ամրապնդել իրենց դիրքերը։ Դրան նրան մղում էր նաև այն հանգամանքը, որ փաշան ակնառու կերպով տեսնում էր, որ Փարիզում Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանդեպ համակրանքը կրում էր համընդհանուր բնույթ։ Նա սկսում էր ակտիվ շփումների մեջ մտնել հայ պատվիրակների, հատկապես Պողոս Նուբար փաշայի հետ։

Այդ շփումների հետևանքը հանդիսացավ այն, որ 1919թ. աշնանը մի կողմից Շերիֆ-փաշայի, մյուս կողմից՝ Պողոս Նուբար փաշայի և Համ Օհանջանյանի միջև ստորագրվեց մի համատեղ հայտարարություն, որը դիմումի ձևով 1919թ. նոյեմբերի 20-ին ներկայացվեց Փարիզի վեհաժողովին։³⁶ Թեև լորդ Քերզընը Ավետիս Ահարոնյանի հետ զրույցի ժամանակ իր գոհունակությունն էր հայտնում, որ հայերը «թուրք են ստորագրել» քրդերի ներկայացուցիչ Շերիֆ-փաշայի հետ, սակայն անմիջապես ավելացրել է, որ ինքը «չի հավատում ու չի վստահում նրան» (Շերիֆ-փաշային Վ.Բ.)։³⁷

Փարիզի վեհաժողովը որևէ դրական տեղաշարժ չարձանագրեց Հայկական հարցի լուծման գործում։ Ասկայն այդ հարցը շարունակում էր մնալ որպես միջազգային քննարկումների առարկա։ 1920թ. մարտի սկզբին, օրինակ, Անտանտի Գերագույն խորհուրդը կայացրեց որոշում, որտեղ նախատեսվում էր ստեղծել անկախ Հայաստան։ Այդ որոշման մեջ միաժամանակ նշվում էր, որ «հնարավոր է անկախ Քրդստանի ճանաչումը»,³⁸ թեև պետք է նշել, որ դաշնակիցները և առաջին հերթին անգլիացիները, «մեծ կասկածներ» ունեին Քրդստանի անկախության կամ ինքնավարության հնարավորության մասին։ Բոլոր փաստերը վկայում են, որ Լոնդոնը ծրագրեր չուներ քրդական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ, թեև բրիտանական դիվանագիտությունը մեծ վարպետությամբ շրջանառության մեջ էր դնում «քրդական խաղաքարտը»։

Ինչ վերաբերում է ֆրանսիացիներին, ապա նրանք ևս քրդական հարցի վերաբերյալ ոչ միայն չունեին հատուկ մշակված ծրագրեր, այլև կոնկրետ նկատառումներ։ Ավելին, 1919թ. դեկտեմբերին Ֆրանսիայի արտգործնախարարության քաղաքական և տնտեսական բաժնի վարիչ Բերտելոյի կողմից պատրաստված նոտայում, որը կազմվել էր Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրին ներկայացնելու համար, քրդերը անվանվում էին «ավազակներ» աֆղանների կամ Ռիֆի մարդկակացիների տիպի

«ռազմաշունչ լեռնականներ»։ Նուապում առաջարկվում էր Քրդստանի ճակատագրի հարցը հետաձգել մինչև Հայաստանի և Մոսկովի կարգավիճակի հարցի լուծումը։³⁹

Այդ բոլորի ֆոնի վրա հետաքրքիր է ծանոթանալ քրդական հարցի վերաբերյալ հայկական պաշտոնական տեսակետի հետ։ 1920թ. մարտի 20-ին Լոնդոնում հայկական պատվիրակությունը Կ.Պոլսի Չավեն պատրիարքի, Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի մասնակցությամբ հանդիպում է ունենում «Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնախմբի» հետ։ Հանդիպման ժամանակ հանձնախմբի անդամ, անգլիացի դիվանագետ Ռոբերտ Վանսիտարտը հարց է տալիս, քե պագա հայկական պետության մեջ ինչպիսի վերաբերմունք է լինելու քրդերի նկատմամբ, «որոնց վիճակված կլինի ապրել»։ Հայաստանում որպես փաթրամասնություն։ Այդ հարցին Ավ. Ահարոնյանը, տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Հայաստանում ներկա պահին շատ քիչ են հայերի դեմ անհաշտ, ըմբոստ մնացած քուրդ աշխրեթները, մանավանդ որ նրանց թիվն էլ պատերազմի պատճառով զգալիորեն նվազել է։ Հեռավոր կասկած իսկ չունենք, որ այն օրը, երբ քյուրտները ազատ կմնան քյուրքական ապականող ազդեցությունից, նրանք ևս մեզ հետ խաղաղ ապրելու ճանփան կնախընտրեն։ Անշուշտ փոքրամասնությունն էլ երևի կամ կերթա դեպի Թուրքիա, կամ Քուրդիստան»։⁴⁰

1920թ. ապրիլի 18-ից-26-ը Սամ-Ռեմոյում տեղի ունեցած միջոցառակցային կոնֆերանսում, որտեղ մշակվեց Թուրքիայի հետ Անտանտի խաղաղության պայմանագրի կնքման հարցը, հայկական և քրդական պրոբլեմները կրկին հանդիսացան քննարկումների առարկա։ Հայկական հարցի առթիվ Լյուդ Ջորջը հայտարարեց. «Ես չեմ կարող ինձ վրա պատասխանատվություն վերցնել և համաձայնություն տալ Մեծ Հայաստանի ստեղծման համար, եթե ԱՄՆ-ը չընդունի մանդատը։ Այն պահից, երբ Ամերիկան դեմ նետեց Հայաստանի նկատմամբ մանդատն ընդունելու վերաբերյալ ամեն մի միտք, ես խիստ կասկածում եմ, որ հնարավոր է ստեղծել ու պահպանել ծովից ծով անկախ հայկական պետություն»։⁴¹

Իսկ ապրիլի 19-ի նիստում հատուկ քննարկման դրվեց Քրդստանի հարցը, որի հանգամանակից վերլուծությամբ հանդես եկավ լորդ Քերզոնը։ Նա նշեց, որ դա դժվարին ու բարդ խնդիր է, քանի որ Օսմանյան կայսրության մի մասը կազմող Քրդստանը բնակեցված է ռազմաշունչ ցեղերով, որոնք թշնամաբար են տրամադրված իրենց հարևանների և քուրքական կառավարության նկատմամբ։ Այդ պրոբլեմը առնչվում է նաև եվրոպական տերությունների հետ, քանի որ Քրդստանը Հայաստանի հարևանն է։ Միաժամանակ նրա ճակատագիրը կապված է նեստորական կամ քաղդեական քրիստոնյաների հետ։

Լորդ Քերզոնը այնուհետև առաջարկեց քրդական հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ. ա. նրա մի մասը դնել Անգլիայի և Ֆրանսիայի

հովանավորության տակ. բ. Քրդստանը անջատել Թուրքիայից և նրան հատկացնել ինքնավարություն. գ. քրդերին թողնել թուրքական կառավարման ներքո, որին նրանք «վարժվել» են: Հանգամանորեն կանգ առնելով այդ տարբերակների վերլուծության վրա, Քերզոմը հենց ինքը սկսեց հիմնավորել, որ անկախ կամ ինքնավար Քրդստանի գոյությունը հնարավոր չէ մի քանի պատճառներով. քրդերի մտադրությունները անորոշ են. հայտնի չէ, թե նրանք կկարողանան արդյոք հասնել այնպիսի «կայունության», որը նրանց հնարավորություն տար հիմնելու «ինքնավար պետություն». քրդերի շրջանում գոյություն չունեն հեղինակավոր գործիչներ, Շերիֆ-փաշան ևս չի կարող դիտվել որպես Քրդստանի ներկայացուցիչ, «յուրաքանչյուր քուրդ իրենց ներկայացնում է միայն իր կյանք. քրդերը չեն կարող գոյություն ունենալ առանց մեծ պետությունների աջակցության»:⁴²

Սամ-Ռեմոյի կոնֆերանսում ընդունվեց անգլիացիների կողմից կազմած մի փաստաթուղթ, որտեղ Քրդստանի վերաբերյալ ասվում էր հետևյալը. Ստամբուլում պետք է աշխատի Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը պետք է թուրքական խաղաղության պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց վեց ամիս անց մշակի «տեղական ինքնավարությունների» մի սխեմա այն տարածքների համար, որոնք ընկած են Եփրատից արևելք, Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ, Սիրիայի և Սիջազետքի հյուսիսային սահմաններից հյուսիս, որոնք բնակեցված են քրդերով: Այնուհետև ասվում էր, որ եթե թուրքական խաղաղության պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո նշված տարածքի «քուրդ ժողովուրդը» դիմի Ազգերի լիգայի խորհրդին, մեծամասնության անունից պահանջելով իրեն տրամադրել Թուրքիայից անկախություն և եթե խորհուրդը որոշի, որ այդ ժողովուրդը «ընդունակ է նման անկախության» և երաշխավորում է այն, ապա Թուրքիան պարտավոր է իրագործել այդ երաշխավորությունը, զիջելով հիշյալ տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքները:⁴³

Նման հարցադրումը վկայում է այն մասին, որ Եռյակ համաձայնության ծրագրերում քրդական պետության ստեղծման հարցը շարունակում էր զուսկել անորոշ դատողությունների մակարդակում: Նախ այդ տեղությունները կասկած էին հայտնում, որ քրդերը ընդունակ են անկախ գոյության: Անգլիացիները, օրինակ, չէին հավատում «քրդական ազգային գաղափարի» առկայությանը, առանց որի, նրանց կարծիքով, հնարավոր չէ ստեղծել պետականություն: Նրանք գտնում էին, որ քրդերը միջնադարյան սովորույթներով ապրող մարդիկ են, նրանց մեծ մասը չի ձեռքագատվել ցեղային մտածողությունից, որ նրանք չեն պատկերացնում այլ իշխանություն, բացի աղաների և շեյխների իշխանությունից, ուստի նրանց նկատմամբ կիրառելի չէ «ժամանակակից դեմոկրատական չափանիշները»: Անգլիացիները քրդերին անվանում էին «ալբանա-

ցիւների ասիական տեսակը», նկատի ունենալով նրանց վերոհիշյալ հատկանիշները: Իսկ կրթված այն քրդերը, որոնց մոտ առկա է Թուրքիայից «ամջատման» ձգտումներ, անգլիացիների կարծիքով զուրկ էին նշանակալից ազդեցությունից:

1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի դաշնագիրը, որն այսպես կոչված Վերսալյան համակարգի պսակն էր: Ըստ էության այդ պայմանագիրը մահվան դատաւճիռ էր Օսմանյան կայսրության համար, եթե այն իհարկե գործնականում իրագործվեր կյանքում: Պայմանագիրը Հայաստանը դե-յուրե ճանաչեց որպես ազատ, անկախ և ինքնիշխան պետություն: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին թողնվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանների որոշումը Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթների շրջանակում: Մոտ երեք ամիս հետո պրեզիդենտը որոշեց սահմանները (հրապարակվեց 1921թ. հոյեմբերի 22-ին և Հայաստանը քարտեզի վրա ստացավ մի տարածք, որը հավասար էր մոտ 127.000 քառ. կմ-ի):⁴⁴

Սակայն այդ տարածքները գտնվում էին թուրքերի հսկողության տակ և դաշնակիցները չասացին, թե ինչպես էին հայերը ստանալու թղթի վրա իրենց տրված հողերը (Ֆ. Նանսեն), մանավանդ որ իրենց դեմ կանգնած էր ոչ թե քայքայված ու նոսրացած սուլթանական բանակը, այլ ազգայնական ներշնչանքներով ոգևորված քեմալականների նորաստեղծ զինված ուժերը:

Կարևոր է նշել, որ Սևրի պայմանագրով հայկական վեց վիլայեթներից երեքը դուրս նետվեցին նրա տարածքից: Մերժված վիլայեթների մի մասը մնաց Թուրքիային, իսկ մյուս մասը՝ Եփրատից արևելք, ամրակցվեց Բրիտանիին: Այսպիսով քրդական հարցը ընդգրկվեց Սևրի պայմանագրի մեջ (Երրորդ բաժին, «Բրիտան», հոդվածներ 62-64): Դա նշանակում էր, որ առաջին անգամ միջազգային-իրավական պայմանագրային պրակտիկայում դրվում էր քրդական հարցը: Ընդ որում, այդ պայմանագիրը ըստ էության վերաբերում էր միայն Թուրքիայում ապրող քրդերին: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Բրիտանանը այնտեղ չէին ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Օրինակ, Բրիտանին հատկացվող Դերսիմի և Խարբեռդի սանջակները էթնիկական և աշխարհագրական ստոմով կազմում էին Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Դա «գացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ, գրում է Ն. Ադոնցը: Իհարկե հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Բրիտանի ստեղծմամբ, շարունակում է նա: Այդ ուղիով անգլիական քուրդ ցեղապետերը կդադարեն, վերջապես թուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց... Օտար հողում մնան արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելեր ծեր մոլլա Իդրիսին կամ թուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, ովքեր երազում են հայկա-

կան շրջանների քրդացման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետները ընկալեին և սրբագործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքականությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր: Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երևույթին, այլ է, և կարելի է հասկանալ, եթե հիշեք 1916թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ և ճիշտ հարբերդի գծով»:⁴⁵

Անշուշտ Սևրի դաշնագիրը ճանաչում էր Թուրքիայի Արևելյան մահաճգնների՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած իրավունքները, ընդ որում դա կատարվում էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ դրանք ամբողջությամբ ամայացվել ու դատարկվել էր իր վաղեմի բնակիչներից: Սակայն ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Ամտաճառի գծով դաշակիցները «ավելի լավ բան չմտածեցին, քան Հայաստանը խցկելու մահմեդական պետությունների շղթայի մեջ, վանել նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում: Հայերը ջանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լույսից կտրված բանտ, որը պահպանում են թուրքերը, քաթարները, քրդերը և նրանց նմանները», - նշում է Ն. Ադունցը:⁴⁵

Սևրի պայմանագրի հողվածները Քրդստանի մասին, սակայն չօգտեցին չրմողականության փոփոխությունների կողմից:⁴⁷ Այդ պայմանագրի քրդական հողվածների մասին Լ. լոյդ Ջորջը արտահայտվել է հետևյալ կերպ. «Քրդստանին տրամադրվում էր տեղական ինքնավարություն, մեկ տարուց հետո Թուրքիայից անջատվելու իրավունքով»:⁴⁸ Սակայն ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով պետք է իրականացվեր այդ անջատումը, ոչինչ չէր ասվում:

Բոլոր դեպքերում, թեև Սևրի պայմանագիրը շուտով կորցրեց իր իրավաբանական ուժը, սակայն այն խորհրդանշում էր միջազգային իրավունքի կողմից քուրդ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա նախ այդ պայմանագրի ստորագրումով Հայաստանը մտնում էր միջազգային դաշնագիր ստորագրողների շարքը իբրև անկախ պետություն: Այնուհետև, տեղությունները ճանաչեցին հայ ժողովրդի պետականություն ունենալու անկապտելի իրավունքը: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող հողվածները կորցրին իրենց իրավաբանական ուժը, դրանք երբեք չկորցրին իրենց նշանակությունը և այսօր էլ շարունակում են մնալ որպես հայկական հարցի միջազգային ճանաչման խորհրդանիշ, իսկ Հայաստանը որպես միջազգային հարաբերությունների համակարգում ինքնուրույն սուբյեկտ: Այլ կերպ ասած, Սևրի պայմանագրի բարոյական ուժը մնում է ընթացքի մեջ: Այդ պայմանագրի գաղափարական և բարոյական գործոնները ուժի մեջ են մասնա այն պատճառով, որ

այդ պայմանագիրը Թուրքիայից բացի ոչ մի պետություն չեղյալ չի հայտարարել:

Սևրի դաշնագիրը Հայաստանի համար միաժամանակ եղավ, Հովհաննես Քաջազմունու արտահայտությամբ, «մի տեսակ կապույտ թռչուն», «անշոշափելի ու անհասանելի»:⁴⁹ Սևրի պայմանագիրը բորբոքեց թե՛ քեմալական Թուրքիային և թե՛ խորհրդային Ռուսաստանին: Երկու պետություններն էլ Հայաստանը դիտեցին իբրև իրենց ամենավտանգավոր թշնամու՝ Մեծ Բրիտանիայի արքայազն: Մեջլիսի նիստում Մուստաֆա Բեմալը սուլթան Վահիեդդինին, մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշային և մի շարք այլ աստիճանավորների, որոնք մասնակից էին Սևրի պայմանագրի ստորագրմանը, անվանեց դավաճան: Նրա առաջարկությամբ մեջլիսում օրենք ընդունեց հեռակա կարգով նրանց դատապարտելու պետական դավաճանության համար:⁵⁰

1921թ. գարնանը Մեծ Բրիտանիայի գաղութների գծով նախարար Ուինստոն Չերչիլը հետևյալ կերպ էր գնահատում միջազգային իրադրությունը Անատոլիայում Ինենյու վայրի մոտ քեմալականների կողմից հունական բանակին հասցված ծանր հարվածից հետո. «Մեզ համար դրա հնարավոր հետևանքները ծայրահեղ կերպով անբարենպաստ են: Թուրքերը կհայտնվեն բոլշևիկների գրկում. Միջագետքում կբռնկեն հուզումներ ճիշտ այն ճգնաժամային պահին, երբ մեր բանակը այդ շրջաններում կրճատվում է. ամենայն հավանականությամբ մեզ չի հաջողվի պահել Մոսուլն ու Բաղդադը առանց մեծ ու ծախսատար բանակի... Հայերը ստիպված են ենթարկվելու նոր փորձությունների»:⁵¹

Նման իրադրության պայմաններում 1921թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 14-ը Լոնդոնում տեղի ունեցավ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարների և արտաքին գործերի նախարարների խորհրդաժողովը: Վերջինս «արդյունք էր այն դիմադրության, զոր Թուրքիա ցույց տվավ Սևրի դաշնագրի պայմաններում ենթարկվելու դեմ», - գրում է Ալեքսանդր Խատիսյանը:⁵² Լոնդոնի խորհրդաժողովի քննարկումների գլխավոր առարկան էր Սևրի դաշնագրի պայմանների վերաքննությունը: Անկարան և Ստամբուլը փաստորեն խորհրդաժողովին ներկայացան միացյալ պատվիրակությամբ, որը գլխավորում էր Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի արտաքին գործերի նախարար, ծագումով չերքեզ Բեքիր Սամի-բեյը: Վերջինս պահանջեց վերականգնել 1914թ. Թուրքիայի սահմանները, վերադարձնել Իզմիրը և Կիլիկիան: Լոնդոնի խորհրդաժողովում հայկական հարցի հետ միաժամանակ քննարկման առարկա դարձավ նաև քրդական հարցը: Բրիտանական պատվիրակության ղեկավար լորդ Քերզոնը հայտարարեց, որ թուրքերը պետք է ինքնավարություն տրամադրեն քրդերին: Փետրվարի 24-ին Բեքիր Սամի-բեյը իր ծավալուն ելույթում հանգամանորեն շարադրեց թուրքական միացյալ պատվիրակության դիրքորոշու-

մը հայկական և քրդական հարցերի կապակցությամբ: Նա հայտարարեց, որ «մենք գտնում ենք, որ հուլային խնդիրների ուշադիր ուսումնասիրությունը, մասնավորապես Հայաստանի և Քրդստանի վերաբերմամբ, հնարավորություն է տալիս արդարացի լուծում գտնելու էական կետերի մեջ»: Այնուհետև նա ավելացրեց, որ Թուրքիան ճանաչում է Հայաստանի հետ իր ունեցած սահմանը, որը որոշվել է 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով: Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա ըստ Բեքիր Սամի-բեյի, քրդերը ոչինչ չեն ցանկանում բացի նրանից, որ թուրքերի հետ ապրեն ինչպես եղբայրներ:՝⁵³ Այլ կերպ ասած, թուրքական պատվիրակությունը համոզես եկավ քրդերի ազգային ինքնորոշման դեմ, իսկ դա նշանակում էր, որ Անկարան փաստորեն պահանջում է չեղյալ հայտարարել քրդերին վերաբերող Սևրի պայամանագրի համապատասխան հոդվածները: Միաժամանակ մեջտեղ բերելով թուրքական ավանդական «փափուկ բարձը» Բեքիր Սամի-բեյը հայտարարեց, որ «Թուրքիայի համար Հայաստանի և Քրդստանի ապագա ճակատագրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ նրանք հարում են նրա արևելյան սահմաններին»: Միաժամանակ թուրքական պատվիրակության ղեկավարը հասկացրեց, որ քրդական հարցը իրենք դիտում են որպես Թուրքիայի ներքին հարց:՝⁵⁴

Սակայն լորդ Զերգոնը համառ հետևողականությամբ պահանջեց Սևրի պայմանագրի հայկական և քրդական հոդվածները ենթարկել նոր քննարկման, ընդ որում շեշտելով, որ Անտանտի տերությունները դրանով գնում են Թուրքիայի նկատմամբ որոշակի զիջման, համաձայնվելով, որ Հայաստանի և Քրդստանի ապագայի հարցերը ենթարկվեն կրկնակի քննարկման: Հնարավորին չափ շրջանցելով Հայկական հարցը, Բեքիր Սամի-բեյը կաշվից դուրս էր գալիս խորհրդածողովի մասնակիցներին համոզելու համար, որ քրդերը հավուր պատշաճի ներկայացված են ԹԱՄԺ-ում, որ քրդերը միշտ հայտարարել են, որ իրենք միշտ Թուրքիայի հետ կազմել են անբաժան մաս, որ երկու ռասաները միավորված են ընդհանուր զգացումներով, ընդհանուր մշակույթով և ընդհանուր կրոնով:՝ Այնուհետև վերապահում անելով, Բեքիր Սամի-բեյը նշեց, որ ճիշտ է, զինադադարից հետո ոչ մեծ թվով քրդեր ցանկություն են հայտնել անջատվել Թուրքիայից և նրանց ջանքերով Կ.Պոլսում ստեղծվել է մի «ոչ մեծ կոմիտե» օսմանյան երկու սենատորների գլխավորությամբ, որոնցից մեկը եվրոպացիներին ոչ անհայտ Շերիֆ-փաշան է: Սակայն այդ կոմիտեն ինքնակույ մի մարմին էր և ոչ մեկին չէր ներկայացնում և առաջնորդվում էր ավելի շուտ անձնական, քան ազգային մոտիվներով: Դրան թուրքական պատվիրակության ղեկավարը ավելացնում է, որ հիշյալ կոմիտեի անդամներին ներկայումս չեն ճանաչում մույնիսկ Կ.Պոլսի քրդերը, որոնք չեղյալ են հայտարարել կոմիտեի անդամ լինելու նրանց իրավունքները: Իր այդ հայտարարությունը ճշմարտության տեղ

դաշնակիցներին մատուցելու համար, Բեքիր Սամի-բեյը չի խորշում նաև հայտարարել, որ Անկարայի կառավարությունը պատրաստ է Քրդստանում ընդունելու մի համձնաժողովի, որն իրավասու է կազմակերպելու հետաքննություն և նույնիսկ հանրաքվե: Վիլայեթների համար Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից մշակված նոր «օրգանական ստատուտը», քրդերին հատկացնում է տեղական ինքնավարություն, -ստում է Բեքիր Սամին: Նման ինքնավարություն կստանան գերակշիռ քրդական տարր ունեցող շրջանները: Սակայն Սևրի պայմանագրի 62-րդ հոդվածում նշված Քրդստանի սահմանները, ավելացնում է նա, - «չեն համապատասխանում ռեալ ազգագրական իրադրությանը»: Մամուրեթ-էլ-Ազիզ և Դիարբեքիր վիլայեթների արևմտյան և հարավային մասերը, հատկապես Սիվերեք սանջակը մաքուր թուրքական են, -նշեց նա: Դիարբեքիր վիլայեթում միայն Դերսիմի գավառն է քրդական: Քրդերը առավել խիտ զանգվածներով բնակեցված են Բիթլիս, Վան և մասամբ Մոսուլ վիլայեթներում: Նրանք գերակշռում են նաև իրանական սահմանների երկայնքով և ապա դեպի հյուսիս ուղղությամբ: Մոսուլի վիլայեթում Էրբիլի, Ալքիմքոփրուի և Տուզ-Խուրմաթլիի շրջանները գերազանցապես բնակեցված են քրդերով:

Երբ լուրջ Քերզոնը պահանջեց կոնկրետ փաստեր բերել քրդերին ինքնավարություն տրամադրելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության մտադրությունների մասին, ստույգ նշել այդ ինքնավար Քրդստանի սահմանները և այլն, Բեքիր Սամի-բեյը խուսափելով պատասխանից, սկսեց ճամարտակել այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը որոշել է վարել ապակենտրոնացման քաղաքականություն, որ քրդերի և թուրքերի միջև տարբերությունը մեծ չէ, քան անգլիացիների և շոտլանդացիների միջև և այլն:⁵⁵

Թուրքական պատվիրակության նման գործելակերպը անկասկած վկայում է այն մասին, որ Լոնդոնում թուրքական փորձված դիվանագետները եկել էին այն համոզման, որ Եռյակ համաձայնության երկրներն արդեն նախապատրաստված են թուրքերի նկատմամբ զիջումների զնայու հայկական և քրդական հարցերի կապակցությամբ և վերանայման ենթարկելու Հայաստանի և Քրդստանի վերաբերյալ Սևրի դաշնագրի համապատասխան կետերը: Չի բացառվում նաև, որ քեմալական հետախուզությունն այդ առթիվ ուներ նաև հավաստի տեղեկություններ: Իսկ որ այդպիսի տրամադրություններ գոյություն ունեին Լոնդոնում և Փարիզում, վկայված են բազմաթիվ փաստերով:⁵⁶ Այսպես, օրինակ, 1921թ. մարտի 9-ին Լոնդոնում Բեքիր Սամի-բեյը Ֆրանսիայի արտգործնախարար Բրիանի հետ ստորագրեց անջատ ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական մի համաձայնագիր, ըստ որի Ֆրանսիան Կիլիկիայում և նրան հարող Անատոլիայի հարավ-արևելյան շրջաններում իր ռազմական ներկայությունը դադարեցնելու դիմաց Կիլիկիայում, Դիար-

բեքիրում և Սեբաստիայում ձեռք էր բերում գերակշիռ տնտեսական դիրքեր: Հարավային և Հարավ-Արևելյան Անատոլիային վերաբերող նմանատիպ պայմանգիր մարտի 12-ին Լոնդոնում կնքվեց նաև Թուրքիայի և Իտալիայի միջև:⁵⁷ Այն ստորագրեցին Իտալիայի արտգործնախարար Կոմս Սֆարցան և Բեքիր Սամի-բեյը: Ճիշտ է, Լոնդոնում Բեքիր Սամի-բեյի կողմից կնքված այդ եամաձայնագրերն ու պայմանագրերը չվավերացվեցին ԹԱՄԺ-ի կողմից, որպես Սևրի ռզով կնքված փաստաթղթեր և ինքը՝ Բեքիր Սամի-բեյը հեռացվեց իր պաշտոնից, սակայն այդ բոլորը այնուամենայնիվ վկայում էր այն մասին, որ Անտանտի մայրաքաղաքներում Թուրքիայի նկատմամբ հովերը սկսեց նկատվել 1921թ. մարտի 16-ին Թուրքիայի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև «բարեկամության ու եղբայրության պայմանագրի» ստորագրումից հետո, ինչպես նաև նույն օրը կնքված Անգլիա-Խորհրդային Միություն համաձայնագրից հետո, որով Մոսկվան պարտավորվում էր դադարեցնել իր հակաանգլիական քարոզչությունը բրիտանական գաղութներում, իսկ Լոնդոնը պարտավորվում էր չպաշտպանել նախկին ռուսական կայսրության երկրներից ստեղծված նորակազմ պետություններին: Դա մահացու հարված էր Հայաստանի համար, որովհետև Անգլիան դադարեցնելու էր իր օգնությունը հայերին:

Լոնդոն մեկնած հայկական պատվիրակությունը բազմամարդ էր: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահն էր Ավետիս Ահարոնյանը: Ազգային պատվիրակությունը գլխավորում էր Պոռոս Նուբար փաշան: Այս զույգ պատվիրակություններին անդամակցում էին գեներալ Բագրատունին, դաշնակցություն կուսակցության գործիչներ Մ. Վարանդյանը, Գ. Փաստրմաճյանը (Արմեն-Գարո), Սեպուհը և Ս. Արարատյանը: ՀՀ պատվիրակության խորհրդակցանն էր Հովհաննես խան Մասեհյանը: Հայկական երկու պատվիրակությունները կատարելապես համերաշխորեն պահանջում էին Սևրի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող կետերի անփոփոխ պահպանում: Ա. Ահարոնյանը հայտարարեց, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը մատնացույց արեց Բեքիր Սամի-բեյը, ստորագրվել է սպառնալիքի և ճնշման տակ և այն վավերացված չէ:

Ի վերջո Լոնդոնի խորհրդածոդովում ընդունված փաստաթղթում Հայաստանի մասին ընդունվեց առանձին հոդված, (9-րդ հոդվածը), որտեղ Սևրի պայմանագրի Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին 88-րդ հոդվածը փոխարինվում էր հայերի համար «Ազգային օջախ» ստեղծելու մի կետով: «Ի՞նչ էր օջախը, և ուրկե առաջ եկավ» այն,- գրում է Ալ. Խատիսյանը:⁵⁸ Ճիշտ է, 1921թ. սեպտեմբերի 21-ին Ազգերի լիգան միաձայն որոշեց, որ ինքը գտնում է, որ այդ Օջախը պետք է միանգամայն անկախ լինի Թուրքիայից,⁵⁹ սակայն դա բնավ չէր վախում հարցի ելությունը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Օջա-

խի գաղափարին վերաբերվեց թշնամաբար, գանձելով, որ ինքը, ինչպես և բոլոր հայերը, պարտավոր են շարունակել պաշտպանել Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը: Մինչդեռ Ազգային պատվիրակությունը հաշտվում էր Օջախի գաղափարի հետ և ընդունում էր այն:⁶⁰

Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա 1921թ. մարտի 11-ին դաշնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք պատրաստ են ընդունելու Սևրի պայմանագրի փոփոխությունները այն «գոյություն ունեցող իրադրության փաստերին հարմարեցնելու իմաստով»:⁶¹ Դա նշանակում էր, որ Եռյակ համաձայնության քաղաքական ծրագրերից խսպառ հանվում էր անկախ կամ ինքնավար Քրդստան ստեղծելու հարցը:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է Լյոյո Ջորջի և Բեքիր Սամի-բեյի միջև տեղի ունեցած զրույցը, որը կայացավ Լոնդոնի խորհրդածողովի աշխատանքների ավարտից անմիջապես հետո, մարտի 16-ին, բրիտանական համայնքների պալատի շենքում: Անգլիական վարչապետը, խոսելով այն զիջումների մասին, որ Լոնդոնը կարող է անել Թուրքիային, հիշատակեց Հայաստանի ու Քրդստանի անունները: Իսկ Բեքիր Սամի-բեյի հայտարարեց, որ Սիջագետքը «թանկ գին չէ հանուն բրիտանական բարեկամության», դրան ավելացնելով, որ Անկարան մտադիր չէ Անգլիային անախորժություններ պատճառել Մոսկուում:⁶² Ակնհայտ է, որ քաղաքական այդ սակարկությունը գնում էր հայ և քուրդ ժողովուրդների հաշվին: Իսկ Ֆրանսիան ձգտում էր ամեն գնով հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի կողմից լիազորված Ֆրանկլեն-Բույոնը Անկարայում քեմալական կառավարության հետ կնքեց անջատ ֆրանս-թուրքական խաղաղության պայմանագիր, որը հանդիսացավ Սերժավոր Արևելքում Սևրի համակարգի կործանման կարևոր էտապներից մեկը: Ֆրանսիան դրանով ըստ էության հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից և ճանաչում էր քեմալական կառավարությանը: Անկարա մեկնելուց առաջ Ֆրանկլեն-Բույոնի և Ալ. Խատիսյանի միջև տեղի է ունենում հանդիպում, և Ֆրանսիացի դիվանագետը խոստանում է իր բանակցությունների ժամանակ աչքի առջև ունենալ նաև հայերի շահերը, միաժամանակ խորհուրդ տալով, որ «հայերու շահերը պաշտպանելու համար պետք է հաշտվիլ թուրքերուն հետ, անոնց վստահությունը ձեռք բերել»:⁶³

Ֆրանկլեն-Բույոնի պայմանագիրը ողբալի հետևանքներ ունեցավ հայության համար: Կիլիկիան դատարկվեց հայերից և 150 հազար մարդ ստիպված եղավ ապաստան գտնել Սիրիայում և Հունաստանում:

1922թ. մարտին Փարիզում տեղի ունեցած մեքժավոբաբկյան հարցի վերաբերյալ խորհրդածողովի ժամանակ Անտանտի տերությունները նոր զիջումներ արեցին Թուրքիային, ի թիվս որոնց, Լոնդոնի խորհրդածողովում հայերին խոստացված «Հայ Ազգային օջախը» «կը դառնար հայտնի չէ թե ու՞ր տեղավորված օջախ»:⁶⁴

Ֆրանկլեն-Բույունի պայմանագիրը անուղղակի առնչություն ունեցավ նաև քրդական հարցի հետ այն առումով, որ Եռյակ համաձայնության անդամ երկրներից մեկը Իւրաւ էր գալիս Սևրի համակարգից, դրանով իսկ Սևրի պայմանագիրը իր պարունակած քրդական հարցի վերաբերյալ հողավածներով դատապարտելով չգոյության: Արտահայտելով ֆրանսիական կառավարող շրջանների այդ տրամադրությունները, Փարիզի քաղաքական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող հրապարակախոս Մորիս Պերմոն գրեց. «Այլևս մենք չպետք է վտրձարկումների ենթարկենք ոչ ինքնավար Զրդաստանի և ոչ էլ անկախ Հայաստանի հարցերը»:⁶⁵

1922թ. հույների նկատմամբ քննալականների տարած վճռական հաղթանակից հետո Եռյակ համաձայնության պետությունները սկսեցին նախապատրաստական աշխատանքներ տանել Թուրքիայի հետ պայմանագիր ստորագրելու համար: Այդ նպատակով Լոզանում զուարմիկ խորհրդաժողով (1922թ. նոյեմբեր-1923թ. հուլիս), որը կոչված էր վճռել Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև բոլոր վիճելի խնդիրները:

Մինչև խորհրդաժողովի բացվելը, Ալ. Խատիսյանը Լոնդոնում հանդիպում է ունենում Ֆորին Օֆիսի Մերձավոր Արևելքի բաժնի ղեկավարներ Վանսիտարտի և Օսթորնի հետ, որոնք բառացիորեն ասում են հետևյալը. «Թուրքերու բռնած դիրքը լավ նախագուշակում չէ համագումարի հաջողության տեսակետով և որ դաշնակիցները այսօր զուրկ են իրական միջոցներն թուրքերու վրա ազդեցություն գործադրելու համար: Հասկցուցին, թե ոչ ոք պատերազմ կուզե: Թե թուրքերը լավ ըմբռնելով այս հանգամանքը՝ պիտի համառին մինչև ծայրը: Թե դաշնակիցներու մեջ ալ այս խնդրի նկատմամբ չկա միական ոգի և մինչև իսկ անոնցմե ոմանք կօգնեն թուրքերուն դրամով և զենքով: Թե հայերու պահանջները կենսական խնդիրներ չեն Դաշնակիցներու համար, որոնք զբաղած են ավելի նեղուցներու հարցով և միայն Հայկական հարցի համար Դաշնակիցները հագիվ թե խզեն հարաբերությունները Թուրքիո հետ»:⁶⁶

Երբ այս դառը ճշմարտությունը լսելուց հետո Ալ. Խատիսյանը հիշեցնում է Օսթորնին, որ Անգլիան բազմիցս խոստումներ է տվել հայ ժողովրդին, հետևում է հետևյալ պատասխանը. «Ի՞նչ ընենք, մենք խոստացեր էինք հույներուն Զմյուռնիան և Թրակիան, սակայն չկրցանք իրագործել մեր խոստումը»:⁶⁷

Նմանատիպ պատասխաններ Ալ. Խատիսյանը ստացավ նաև Փարիզում: Առանց ուժի գործադրման թուրքերի նկատմամբ հնարավոր չէ հասնել որևէ արդյունքի, իսկ ուժ բանեցնող չկա. ժողովուրդները չեն ցանկանում այլևս պատերազմել,- ահա ֆրանսիացիների պատասխանը:

Հայկական գույգ պատվիրակությունների մասնակցությունը Լոզանի խորհրդաժողովին մերժվեց դաշնակիցների կողմից այն պատճա-

ռաբանությամբ, որ Հայաստանն ընդունել է խորհրդային իրավակարգ, որի իշխանությունը ճանաչված չէ դաշնակիցների կողմից: Դա նշանակում էր, որ հայկական պատվիրակությունը զրկվում էր խորհրդաժողովի նիստերին անմիջական մասնակցություն բերելուց: Խորհրդաժողովում լորդ Քերզոնը դիմելով թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինենյուին հայտարարեց. «Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը նայում է մեզ, սպասելով, որ դուք բավարարություն կտաք հայերին»: Դրան հետևեց Ինենյուի պատասխանը. «Քաղաքակիրթ աշխարհը ավելի շատ ձեզ է նայում, որովհետև դուք եք, որ անվերջ խոստումներ եք տվել հայերին, իսկ մենք որևէ խոստում չենք տվել»:⁶⁸

Թուրքական պատվիրակությունը փորձում էր մերժել Հայկական հարցի քննարկումը այն պատճառաբանությամբ, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով որոշված են Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանները, իսկ Թուրքիայում բնակվող հայերի հարցը իրենց ներքին խնդիրն է:

Խորհրդաժողովի քաղաքական համձնաժողովը Թուրքիայի սահմանների խնդրի քննության առնչությամբ որոշեց քննարկման առարկա դարձել մաս Հայկական հարցը: Այդ կապակցությամբ հայկական զույգ պատվիրակությունների ներկայացուցիչները իրավիրվեցին մասնակցելու ենթաժողովի ղեկտեմբերի 26-ի նիստին:

Լոզանում անցվիացիները համառորեն պնդում էին, որ հայերի համար Ազգային օջախ ստեղծվի Կիլիկիայում, մինչդեռ ֆրանսիացիները առաջարկում էին այն հիմնել Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում, Կովկասահայաստանի մոտ: Դրա պատճառը կայանում էր նրանում, որ Անգլիան ցանկանում էր Սիրիայի սահմանների հարևանությամբ իր համար ստեղծել մի հեմակետ: Հենց այդ նույն պատճառով ֆրանսիացիները չէին ցանկանում, որ Հայկական օջախը ստեղծվի իրենց հովանավորության ներքո գտնվող երկրի սահմանների մոտ:

Հայկական պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի միջոցով առաջադրեց Ազգային օջախի հետևյալ տարբերակը. այն պետք է ստեղծվի Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ ելքով դեպի ծովը: Ընդ որում նշվում էր, որ հայկական պատվիրակությունները չեն առարկի, եթե Ազգային օջախը ստեղծվի Կիլիկիայում:⁶⁹

Ինչ վերաբերում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, ապա վերջինս Լոզանում իր պատվիրակության միջոցով պաշտպանեց Ազգային օջախի գաղափարը: Իր 1922թ. դեկտեմբերի 30-ի թվակիր հայտարարությամբ ամերիկյան պատվիրակությունը տեղեկացնում էր խորհրդաժողովի մասնակից պետություններին, որ հայկական անկախ օջախի ստեղծման առաջարկը առաջ է բերել Միացյալ Նահանգների քննչության մեծ մասի խորունկ հետաքրքրությունն ու համակրանքը:⁷⁰ «Արմենիա-Ամերիկա» միությունը խորհրդաժողովին ներկայացրեց Ազգային օջախի մի մանրամասն ծրագիր, միաժամանակ նշելով այն կյանքի կո-

չելու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների ալքյուրը: Հիշյալ միությունը գտնում էր, որ Հայկական Օջախի հաստատման վայրը կարող է որոշել այդ նպատակով ստեղծվելիք իրազեկ հանձնախումբը: Միաժամանակ միությունը գտնում էր, որ Հայկական Օջախի հաստատման լավագույն վայր կարելի է համարել Եփրատից արևմուտք ընկած Միդիայի հյուսիսային մասը: Այդտեղ հաստատված Օջախը պետք է ունենար ելք դեպի ծով: Նրա տարածքը կազմելու է 18 հազար քառակուսի մղոն: Ըստ ամերիկյան տեսակետի Օջախը պետք է լիներ անկախ՝ Ազգերի Դաշնակցության հովանավորության ներքո և արտաքին քաղաքականության բնագավառում պետք է վարեր չեզոքության գիծ: Նախագծի հեղինակները այն տեսակետին էին, որ տարբեր վայրերում ցրված արևմտահայ փախստականների մեծագույն մասը ցանկություն կհայտնի վերադառնալ և բնակություն հաստատել Հայկական Օջախում:⁷¹

Սակայն ամերիկյան այս ծրագրին գործնական իրականացում տալու համար, բնականաբար, անհրաժեշտ էր «գործադրել ազդու միջոցներ», մի բան, որ Վաշինգտոնը չցանկացավ անել: Խորհրդածոռովում բրիտանական ներկայացուցիչները (լորդ Քերզոն, Հորացիոս Ռուսբոլտ և այլն) աշխատում էին համոզել թուրքական պատվիրակությանը, որ սիրիական սահմանների մոտ կամ որևէ այլ վայրում հայերի համար Ազգային Օջախի ստեղծումը նպատակ ունի նրանց հավաքել մի տեղ, որտեղ նրանք կարողանային պահպանել իրենց ազգությունը, լեզուն և իրենց մշակույթը: Ընդ որում անգլիացիները շեշտում էին, որ այդ տարածքը պետք է մնա թուրքական իշխանության ներքո և կառավարվի թուրք զենեղավ-նահանգապետի կողմից:⁷²

Խորհրդային Ռուսաստանը ևս չցանկացավ մթագնել իր հարաբերությունները քեմալական Թուրքիայի հետո հանուն հայերի համար Ազգային Օջախի: Ի պատասխան այսպես կոչված Հայասերների միության հուշագրի, 1923թ. խունվարի 26-ին արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինը իր պատասխան նամակում ընդհանրապես խուսափելով «հայերի համար Ազգային Օջախ» բառակապակցության օգտագործումից, գրում էր, որ Ռուսաստանի և Ուկրաինայի կառավարությունները առաջարկում են իրենց սահմանների մեջ տեղավորել հայ փախստականներին: Սա նշանակում էր, որ Չիչերինը Հայկական Օջախը տեղավախում էր Ռուսաստան: Իսկ դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ սպանել Թրքահայաստանի դատը:⁷³

Լոգանում թուրքական պատվիրակությունը Իսմեթ Ինենյուի և Ռիզա Նուր բեյի գլխավորությամբ զարգացնում էին այն տեսակետը, որ Հայկական օջախի ստեղծումը իբր հավասարազոր է Թուրքիայի մասնատմանը: Որ առանց այն էլ Թուրքիան սեղմվել է իր էթնիկական սահմանների մեջ: Որ Թուրքիան չի կարող իր տարածքում գտնել հողի մի կտոր մնան ծրագրի իրականացման համար: Իսմեթ Ինենյուն նույնիսկ

անցնելով դիվանագիտական պատշաճության սահմանները, ցինիկորեն հայտարարեց, որ Եվտայալուն կան չքնադ անկյուններ, եվրոպացիները, որոնց տիրապետության տակ գտնվող տարածքները անհամեմատ ավելի մեծ են, քան Թուրքիայինը, արդյոք չեն ցանկանում շնորհ անել հայերին և նրանց համար հատկացնել տարածքներ Ազգային Օջախ ստեղծելու համար:⁷⁴ Ավելին, Ռիզա Նուր բեյը, ռուքի կանգնելով կտրականապես հայտարարում է, որ ինքը չի մասնակցի մի այնպիսի նիստի, որտեղ խոսք է գնում Հայկական հարցի մասին: Այս հայտարարությունից հետո նա իր խորհրդականների հետ դուրս է գալիս ժողովասրահից, իր հետևից ուժգին շրխկացնելով դուռը:

Այ. Խատիսյանը վկայում է, որ այս միջադեպից հետո «Հայկական Հարցի քննությունը դադրեցավ քաղաքական տեսակետով»: Այլ կերպ ասած, հարցը հանվեց քաղաքական հարթությունից և տեղափոխվեց ֆիլանտրոպիստական հարթության և լորդ Քերզոնի արտահայտությամբ լուռ մահացավ:⁷⁵ Այսպիսով, Լոզանում Հայկական հարցը Ազգային Օջախի գաղափարից հասավ Թուրքիայի որևէ անկյունում հայերի կենտրոնացման մտքին: Սա էր վերջին պահանջը, որ ներկայացվեց բուրքերին: Դրանից հետո խորհրդաժողովը առհասարակ իր օրակարգից հանեց Հայկական հարցը, դրանով իսկ տապանաքար դնելով Սևրի պայմանագրի վրա: Լոզանի եզրափակիչ արձանագրության մեջ հայերի մասին այլևս փոքրիկ հիշատակություն անգամ չկար:⁷⁶ Հիրավի, «Լոզանը դարձավ Հայկական Դատի ռդերգական փուլերեն մեկը» (Այ. Խատիսյան):

Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա այն Լոզանի խորհրդաժողովում առհասարակ չդրվեց: Արդեն 1921 թվականից սկսած Անտանտի դաշնակիցները իրենց համար փակված էին համարում քրդերի ազգային ինքնորոշման պահանջների վերաբերյալ հարցը: Այսուհետև «Քրդական հարցը վերադառնում էր իր ելակետային վիճակին»⁷⁷, այսինքն այն հանվում էր միջազգային-իրավական ատյաններից և վեր էր ածվում քրդաբնակ տարածքները միմյանց միջև բաժանած պետությունների ներքին խնդրի: Իսկ ավելի կոնկրետ, Լոզանի խորհրդաժողովում քրդական հարցը քննարկվում էր որպես Մոսուլի բարդ ու զգայուն խնդրի բաղկացուցիչ մաս:

1923թ. հուլիսի 24-ին Լոզանում դաշնակից պետությունների և Թուրքիայի միջև կքված խաղաղության պայմանագրի տեքստում ոչ մի հիշատակում չէր պարունակվում ոչ միայն քրդերի անկախության կամ ինքնավարության, այլև առհասարակ Քրդաստանի մասին: Այսպիսով գերեզման էր իջեցվում նաև Սևրի պայմանագրում պարունակված հույվածները քուրդ ժողովրդի ազգային երազանքների մասին:

Լոզանի պայմանագրի մեջ պարունակվում էր մի հատուկ բաժին, որը վերնագրված էր. «III Բաժին. Փոքրամասնությունների պաշտպա-

նությունը» (հոդ. 38-45): 38-րդ հոդվածում ասվում էր. «Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է Թուրքիայի բոլոր բնակիչներին տրամադրել իրենց կյանքի ու ազատության համապարփակ ու կատարյալ պաշտպանություն, առանց ծագման, ազգության, լեզվի, ռասայի կամ կրոնի տարբերության»:⁷⁸

39-րդ հոդվածը պարտավորեցնում էր թուրքական կառավարությանը «ոչ մի սահմանափակում և արգելք չդնել, որպեսզի ցանկացած թուրքական քաղաքացի օգտվի որևէ լեզվից»:

Սակայն այդ հոդվածները հայ ժողովրդի համար մեռած տառ էին, որովհետև ցեղասպանության կործանարար մրրիկը հայաթափ էր արել ողջ Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ այլևս հայեր չէին մնացել, որպեսզի օգտվեին Լոզանի խորհրդաժողովի կողմից տրամադրված այդ ձևական ու չնչին իրավունքներից:

Ինչ վերաբերում է քրդերին, ապա Լոզանի պայմանագրի նշված հոդվածներում փոքրամասնությունների իրավունքների իրավաբանական երաշխիքների վերաբերյալ կետերում խոսքը գնում էր բացառապես ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների մասին:⁸⁰ Առհասարակ, Լոզանի պայմանագիրը չէր ճանաչում ոչ թուրք մահմեդականների, այդ թվում մահ քրդերի, «փոքրամասնություն» լինելու ստատուտը:

VAHAN BAIBOURTIAN

FROM THE HISTORY OF POLITICAL CONNECTION OF ARMENIAN AND KURDISH QUESTIONS IN TURKEY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL DIPLOMACY

(Since World War I Untill Lausanne Conference)

The liberation of small in number peoples based on the principle of self-determination was one of the slogans on the background of which was running World War I.

The plans of the Allied countries envisaged partition of the Ottoman Empire into five main ethnic areas: Turkish Anatolia, Armenia, Syria, Kurdistan and Arabia. Moreover, it was foreseen that independent Armenian and Kurdish states would be created on the territory of Western Armenia and Turkish Kurdistan.

As it is explored in the article, the Armenian Question became point at issue of the international diplomatic discussions consequent to the Berlin Congress of 1878. As far as the Kurdish Question is concerned, it was first reflected in political schemes of the Great Powers during the years World War I and at the post-war period international diplomatic forums, particularly at Paris Peace Conference of 1919, San Remo Conference of 1920, London Conference of 1921 and etc.

In the provisions of the Treaty of Sévres, signed on August 10th 1920, for the first time in the international legal practice specific decisions were taken in regard of the Armenian and Kurdish issues. Upon those provisions the issue of forming Armenian

and Kurdish independent states on the territory of the Ottoman Empire was put on the agenda.

However, the Treaty of Sévres was never implemented stipulated by the Kemalists-Turkish nationalist's movement in Turkey, Turkish-bolshevik rapprochement, as well as rapprochement between the Allies and the Kemalists. The Lausanne Conference, that took place in 1922-1923, was pursuing the aim of resolving all the disputable issues between Turkey and the Allies. Nevertheless the Armenian and Kurdish issues were not only neglected, but a tombstone was laid on the Treaty of Sévere and on the Armenian and the Kurdish Questions on the whole.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, Москва, 1929, предисловие В. Гурко-Кряжина, стр. XXXIII
2. Նասիպեան Ազապի, Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1913-1923թթ., Բեյրութ, 1994, էջ 87:
3. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под редакцией Е.А.Адамова, Москва, 1924, стр.158-159.
4. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.2, Москва, 1957, стр. 5-6.
5. Նասիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 115:
6. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Изельского университета Чарльзом Сеймуром, т. III, Москва, 1939, стр. 227, 233.
7. Բայրութլյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբներին, Երևան, 1989, էջ 58:
8. Ադոնց Ն., Հայկական հարց, հատ. Ա., Երևան, 1996, էջ 66:
9. Նույն տեղում, էջ 67:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում, էջ 132: Տե՛ս նաև Բայրութլյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, էջ 8-10:
12. Ադոնց Ն., նշվ.աշխ., էջ 104:
13. Ллойд Джордж Д., Военные мемуары, т.V, Москва, 1938, стр. 52.
14. Lord Beaverbrook, Men and Power 1917-1918, London, 1956, p.92, 344.
15. Նասիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 123,127:
16. Lloyd George D., The Truth about the Peace Treaties, London, 1938, p. 1118.
17. Նասիպեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 121:
18. Precis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War. Baghdad, 1919, p.7-9.
19. Bell G., Review of the Civil Administration of Mesopotamia, London, 1920, p.60.
20. Wilson Arnold T., Mesopotamia 1917-1920. A Clash of Loyalties. A personal and Historical Record, London, 1931, p.84-86
21. Schmidt D.A., Journey among Brave Men, Boston-Toronto, 1964, p.192-193; Yung E., La Revolte arabe, Vol. I, Paris, 1924-1925, s.109-110.

22. Лазарев М.С., Империализм и курдский вопрос (1917-1923.), Москва, 1989, стр.101.
23. *Precis of Affairs...*, p.10-11.
24. St'u Nader Entessar, *Kurdish Etnonationalism*, London 1992.
25. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, Vol.XI, Woshington, 1945*, p.576.
26. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.I, стр. 167.
27. Miller David Hunter., *The Drafting of the Covenant. New York-London, 1928, Vol.II*, p. 109-110.
28. Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Լլոյժ Ժորժ Ժ., *Правда о мирных договорах*, т.I, стр. 529-531.
29. Miller David Hunter., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 186.
30. Архив Внешней политики России, ф. НАИ, сер.А., д.153, л.20.
31. Howard H.N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York, 1966, p.221.
32. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Vol. IV, Washington, 1943*, p. 153.
33. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս General Shérif Pasha, *Memarandum on the Claims of the Kurd people*, Paris, 1919; Բայրության Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին, «Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ XX, Երևան, 2001, էջ 18-21.
34. Лазарев М. С., .. նշվ. աշխ., էջ 137.
35. Bell G., *Review...*, p.65-66.
36. Տե՛ս Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235: Բայրության Վ., Հայ քրդական հարաբերությունները, Հայաստանի, էջ 21-23:
37. Սարգսյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Երևան, 2001, էջ 41-42:
38. АВПР, ф. НАИ, сер. А., д.190, л.121.
39. *Documents on the British Foreign Policy*, ol. IV, № 634, p.p.969-970.
40. Սարգսյան Ա., Սարդարապատից մինչև..., էջ 64-67:
41. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.II, стр. 447.
42. *Documents on the British Foreign Policy, Vol. VIII*, № 5, p. 43-44.
43. Նույն տեղում, էջ 44-45.
44. St'u Treaty of Peace with Turkey, signed at Sévres, August 10, 1920. *The Frontier between Armenia and Turkey. As decided by President Woodrow Wilson*, November 22, 1920, London, 1920.
45. Ադոնց Ն., Հայկական հա ռ ր ց, հատ. Ա., էջ 122-123: (Ն. Ադոնցը նկատի ունի 1916թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագիրը, որի համաձայն պատերազմի ավարտից հետո ռուսական կայսրությանն էին միանալու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները): Տե՛ս „Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел“. Под редакцией Е.А. Адамова, Москва, 1924, док. № XCII.
46. Ադոնց Ն., Հայկական հարգ, հատ. Ա., էջ 131:

47. A History of the Peace Conference of Paris, Vol.VI, p.31.
48. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т.II, стр. 450.
49. Բաղազմունի Հ., Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ51:
50. Миллер А.Ф., Турция, Актуальные проблемы новой и новейшей истории, Москва, 1983, стр. 125.
51. Черчилль В., Мировой кризис, М.-Л., 1932., стр. 271.
52. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 337.
53. Documents on the British Foreign Policy, Vol. XV, International Conference and Conversations 1921, № 26, p.p.213-214.
54. Նույն տեղում, №24, էջ 194, 197-198:
55. Նույն տեղում, №26, էջ 213-214:
56. Shu орһишқ, DBFP, vol. XVII, London, 1970, №41 .
57. Шһу Шамсутдинов А.М., Национально-освободительная борьба в Турции, 1918-1923, Москва, 1966, стр. 238-239.
58. Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 341:
59. Նույն տեղում:
60. Նույն տեղում, էջ 342.
61. Лазарев М. С., նշվ. աշխ., стр. 247.
62. DBFP, Vol. XV, , № 65, p.441
63. Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 348:
64. Նույն տեղում, էջ 350:
65. Pemot Maurice, La Question Turque, Paris, 1923, s. 253.
66. Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 356-357:
67. Նույն տեղում, էջ357:
68. Նույն տեղում, էջ 378:
69. Նույն տեղում, էջ 391-392:
70. Նույն տեղում, էջ 394:
71. Նույն տեղում, էջ395-398:
72. Армянский вопрос на Лозаннской конференции. Извлечения из протоколов, Тифлис, 1926, стр 27.
73. Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 398-399:
74. Армянский вопрос на Лозаннской конференции, V, стр19-20.
75. Նույն տեղում:
76. Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 402:
77. Лазарев М. С., նշվ. աշխ., стр. 257.
78. Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозанне, Москва, 1927, стр. 145.
79. Նույն տեղում, էջ 12:
80. Նույն տեղում, էջ152-154: